

Iz čaršije (dječački crtež iz škole Z. Dideka)

ARHITEKTURA NADOHVAT ČOVJEČJE RUKE¹⁾

Pogledamo li Sarajevo s Trebevića, vidimo dvije formacije: istočni i zapadni grad — grad pored grada.

Istočni grad tvore kućice između vrtova, niske, ljupke, pitome kućice — monotoniju prekidaju amo-tamo kubeta i munare džamija, tj. jedna naslagana formacija poput škriljevca kamena. Sve je tu lijepo, homogeno držano zajedno: odraz jedne staložene kulture.

Odmah do tog grada nalazi se drugi, zapadni dio grada, koji je haotičan, fragmentaran, bez reda i mjerila, izuzev možda jedne trase i jedne dispozicije: keja i logora — tragova jedne početne civilizacije!

Ima u zapadnoj Evropi ljudi koji govore:

— Ako želite na Orijent, onda idite u Sarajevo! Sarajevo je grad koji nudi, pored sve draži Orijenta, još i evropski konfor!

— Šta je tu konfor, a šta čar Orijenta?

Indijci se uporno raspituju:

— Što su nam donijeli Englezi osim WC? Je li to konfor?

Ovdje privlači čovjeka sa Zapada fenomen koji nazivamo arhitekturom — ali arhitekture ima i na drugim mjestima. Gdje se, dakle, ova razlikuje od drugih?

— Ništa to nije, kažu domaći ljudi, sve je to rad samo dunderskih majstora, bez osobite spreme i kulture — odsjev možda nekog drugog kulturnog centra, daleko izvan tog grada — jedna provincijalna pojava, zanemarena danas i u derutnom stanju.

Ili možda: — Rušite čaršiju, jer je nezdrava, nehigijenska, neren-tabilna, jer se ne može u njoj razviti promet, jer propada u njoj trgovina i obrt, jer su ljudi u njoj reumatični i jer joj svega nedostaje da bi mogla konkurisati uspješno modernom gradu!

I nije teško vidjeti u muslimanskim kvartovima vanrednu arhitekturu, koja je neminovno osuđena na smrt, uz to je i leglo prostitucije i tuberkuloze.

¹⁾ Članak je objavljen 1940. g. u »Novom beharu«, god. XIII, br. 2-3, pod naslovom »Arhitektura nadohvat čovječke ruke«, te preštampan i kao separat pod naslovom »Arhitektura nadohvat ruke«.

Ili možda: Rušite čaršiju jer je nezdrava, nehigijenska...

Ali ipak — svi navedeni prigovori ne mogu oduzeti draži stvarima koje djeluju osvježujuće na čovjeka sa Zapada, i nije moguće to zaniijekati — htio ili ne htio!

Ove stvari imaju kvalitet kojim Evropa oskudijeva. Ispred njih se odjednom osjeti barbarom taj superiorni čovjek sa Zapada, koji dolazi ovamo kao u koloniju.

Pored tog starog grada ima tu, naime, još i jedan moderni grad: slab odsjev toga što nalazimo svuda u Evropi: grad konfora, grad krajnjega rentabiliteta i eksploatacije, grad uskih ulica, visokih kuća i smrdljivih dvorišta — grad bez srca i mjerila.

U isto vrijeme niču, na periferiji tog grada, kao gljive iz zemlje, kućice siromašnih ljudi — kućice čovječjeg mjerila, na jedinstvenim položajima u prirodi i s takvim pogledima, da im čovjek prosto zavidi.

Dakle, pored haotičnog grada još živi tu, negdje, smisao za ljepotu i osjećaj za mjerilo! I srce mi naginje u taj drugi, istočni dio grada, i želio bih mu otkriti tajnu!

Šta je, dakle, tu ono što privlači, usprkos neriješenog prometa, nehigijene i neekonomije? Pokušaću to danas nazvati i izraziti: arhitekturom nadohvat čovječje ruke.

O raznim mjerilima

Egipatska arhitektura je monumentalna, od nje potječu i sve ostale, evropske arhitekture. Monumentalnom je čini njezina težnja za glomaznošću. Ova je težnja značajna za sve arhitekture starog vijeka poslije egipatske.

Semitske arhitekture prednje Azije hoće da su glomazne, često još i više glomazne negoli lijepe.

Ovakva je tendencija u arhitekturi sve do Grka.

Grči su prekinuli s tom megalomanijom u arhitekturi i proizveli time pravu revoluciju u shvatanju monumentalnosti.

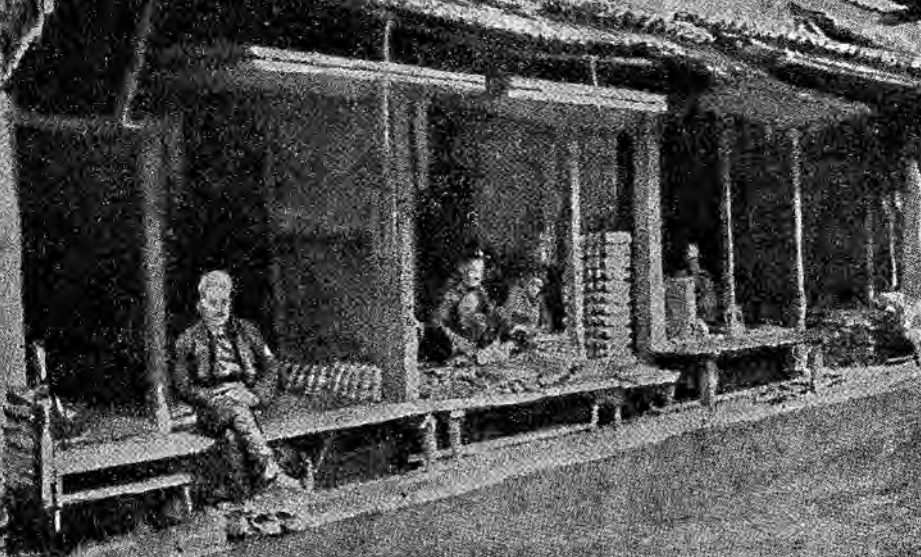
Malen narod, od sto država i plemena, nije mogao graditi veliko, ali se nije mogao odreći ni težnji za ljepotom, pa je počeo graditi malene i lijepe stvari. Ljepota grčke arhitekture ne leži toliko u njezinoj veličini, koliko u proporciji. Grči su izmislili arhitektonski organizam, kod koga proizlazi članak iz članka i gdje su svi članci u međusobnom skladu i stvaraju cjeline, koje pobuđuju u nama osjećaj harmonije.

Grčka su svetišta malena prema starim, maloazijskim monumen-
tima — ona, — po prvi put u historiji, ne utiču svojom glomaznošću, već sazvučjem proporcija.

I Grči su taj jedan tip svetišta usvojili i stalno ga dopunjavali usavršavali i primjenjivali ga svuda. Ako su htjeli graditi svetište u jednom malom gradu, oni su taj tip srazmjerno umanjili, a ako bi gradili svetište za veći grad, oni bi taj isti tip zgrade povećali, prema veličini grada.

**Pokušaću to nazvati:
arhitekturom nadohvat
čovječe ruke.**

Struktura éepenaka u porušenom dijelu »Trgovki« u staroj sarajevskoj éaršiji

Konsekvencije tog postupka vrlo su dalekosežne.

Mi, na pr., projektujemo danas vrata toliko velika da može prolaziti kroz njih éovjek, dok Grci svojim postupkom nisu priznavali ovu dimenzionalnu zavisnost između éovjeka i vrata, već su je tražili u samom organizmu zgrade, tj. svetištu. A jedno ovakvo mjerilo, koje potječe od samog objekta, nazvaću »objektivnim mjerilom«.

Standardizovanjem, pak, jednog te istog, određenog tipa građevine, Grci su stalnim naporima postigli ljepotu kojoj se mi još i danas divimo i uvijek je priznajemo kad nazivamo njihovu arhitekturu klasičnom, tj. uzornom.

Renesansa je uskrснуće klasične arhitekture među zapadnoevropskim narodima i vrhunac, možda, evropske arhitekture uopće. Ona je preuzela gréko shvatanje mjerila, tj. mjerila koje proizlazi iz samog organizma ili ljepote u samom sebi dovršenog organizma.

U renesansi može da bude prostorija 3, 4, 5 i 10 puta viša od éovjeka, a jedino s obzirom na proporciju same prostorije.

Crkva Sv. Petra u Rimu, na pr., ne izgleda nam velika kad joj pristupimo. Sve je tu lijepo u međusobnom skladu. U momentu tek kad vidimo kako puzi éovjek, poput mušice, po nekom vijencu crkve ili kad zapazimo da se misa ili propovijed ne éuju od oltara do oltara, — osjetimo istom koliko je glomazna.

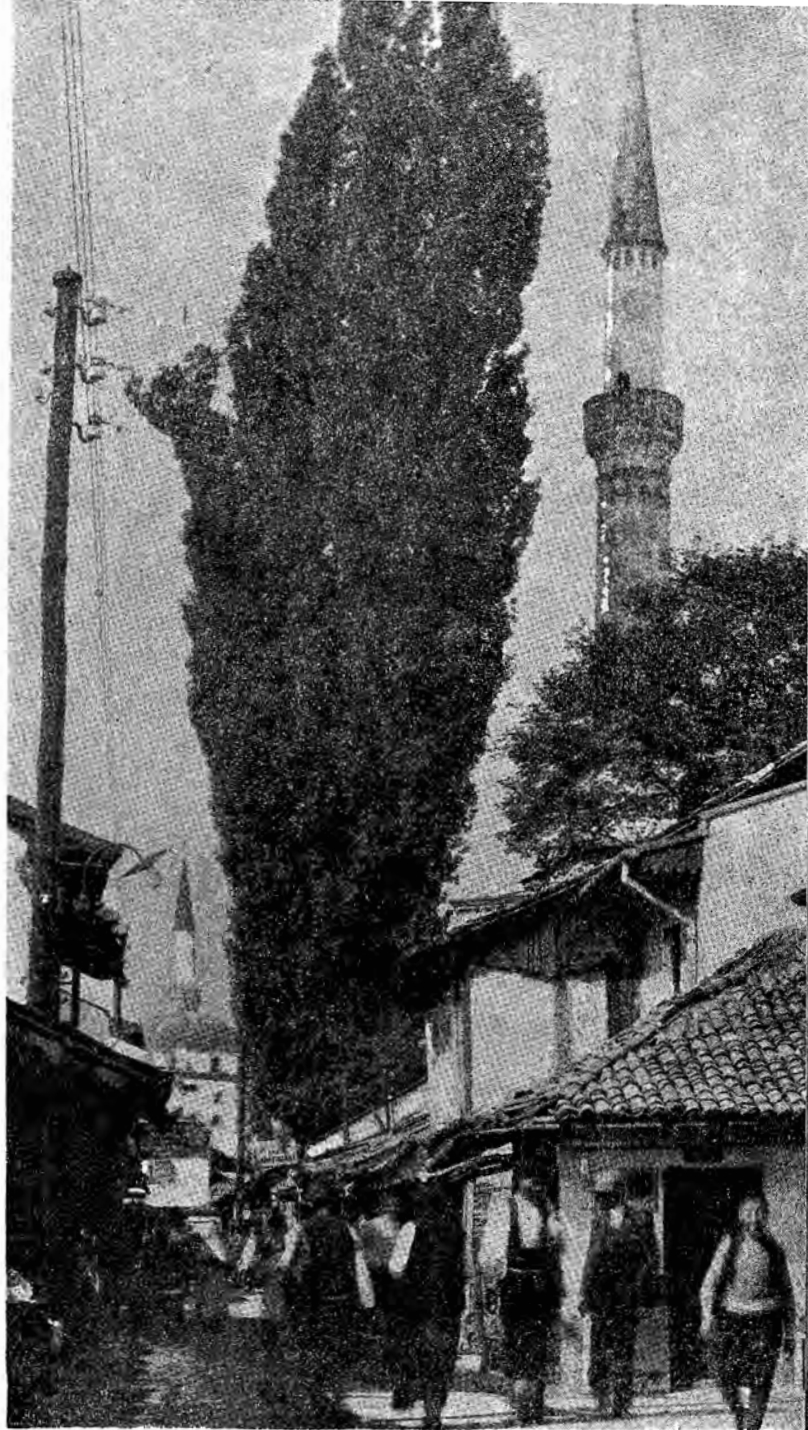
Interesuje nas još kako je u tom pogledu naše današnje osjeéanje.

Današnje je doba socijalno, u središtu današnjeg doba nastupa, dakle, društvo ili élan njegov, tj. éovjek. Centralni je problem savremene arhitekture éovjekov stan. Da bi se mogao pružiti stan svakom

Jedna od starih sarajevskih pekara — svedena na minimum éovječjeg mjerila

Bravadžiluk — distance
u tim ulicama su tako
malene

čovjeku, treba ga približiti njegovom životnom standardu, treba ga, dakle, umanjiti, svesti ga na minimum čovjekovog mjerila.

Predratna vila, tj. kuća bogataševa, težila je za tim da bude kao mala renesansna palača. Poslije rata sve se to mijenja, pa su se počele

Staro Sarajevo — kućice
čovječjeg mjerila, na
jedinstvenim položajima
u prirodi i s takvim
pogledima.

čak i kuće bogataša oslanjati na iskustvo onih radničkih kuća koje su počeli graditi krajem prošlog stoljeća neki engleski tvorničari svojim radnicima, i koje su se razlikovale od palača time što su tražile, a da bi bile što jeftinije — čovječje mjerilo u arhitekturi. I ova je težnja preobrazila u velikoj mjeri i svu ostalu arhitekturu, i na taj je način postao čovjek mjerilo savremene arhitekture. Ali, usprkos svega toga, u krvi su nam još uvijek renesansna mjerila i uzori! Nećemo renesanse, tražimo druga mjerila — pa nam ispadne, kao kod modernih malih kuća u svim evropskim predgrađima, niti su visoke, niti ležeće i nikako ne sjede u prirodi — kaotične su i divlje, i naša duša im se opire.

O monumentalnim stvarima

Lekcija iz čaršije: Čaršija, tj. orijentalno trgovačko jezgro ili evropski city, dio je grada s gustom mrežom uskih ulica između bezbroj

malih i niskih dućana. Svi su ovi dućančići bez izloga ili prednjeg zida — otvoreni, i prostor ulice prelazi na taj način sa svake strane u dućane, pa čovjek prolazi kroz prostorije nanizane duž ulica, u svakom tom prostoru sjedi čovjek, zaposlen radom i u poslovnoj brizi. Prostorija je upravo toliko velika, da mu treba samo ispružiti ruku, pa da je kod svog alata, kese i artikala, koji su raspoređeni u toj prostoriji sve naokolo. To je, dakle, fabrika, prodaja i ekspozicija — sve ujedno.

I distance su u tim ulicama tako malene, i pod za toliko uzdignut iznad ulice, i strop za toliko spušten, da dolazi ovaj čitav život u horizont i vidni čunj čovjeka koji tuda prolazi (u Bezistanu čak je i pod spušten ispod nivoa ulice da bi se arhitektura ulaza približila čovjeku). Sve se to tu odvija pred čovjekom kao na filmskoj vrpici i animira ga da kupuje. Treba samo korak ili dva da rukom dohvati do krova i

Kazandžiluk — i radionice, i prodavnice, i izložbe, sve zajedno

artikla u dućanu, jer svi se ovi radovi: cizeliran i tučen rad, tkanine i vezovi, pa orijentalni slatkiši itd. moraju »vidjeti«. Treba ih vidjeti samo jednom u kakvom modernom dućanu — u orijentalnim bazarima možda u Splitu, Zagrebu ili Ljubljani, i uvjeriti se da se polovina sve te draži izgubila na putu.

Čaršija je, dakle, jedan nizak, horizontalno razvijen city od 100 ulica i 1000 dućančića, koji su ujedno i radionice, i prodavnice, i izložbe, sve zajedno.

Pa ako postoji jedan vertikalni city koji je proizašao iz američkih prilika i koji je smješten u neboderima, na odstojanju 200 m velikom — kakvo zamišlja Le Corbusier — onda postoji jedan drugi horizontalni city gdje je sve nadohvat ruke i koji je proizašao iz naših prilika.

I otuda samo korak još do ozdravljenja sarajevskog citya u Titovoj ulici. Ova ulica nema pravih transverzalnih komunikacija u pravcu prema Miljacki. Sprovedemo li u tom pravcu, a u prizemlju blokova kuća, 100 pasaža i prolaza sa 10.000 bazara, radionica, magazina — to je možemo spasiti starim iskustvom za moderni svijet.

— **Ograde s prozorima:** Na drugim mjestima su opet niske ograde, između ulica i džamija, a ispred dvorišta i groblja. U tim niskim ogradama su isječeni ležeći duguljasti prozori u horizontu čovjeka, koji tuda prolazi. Ti prozori su zamreženi, i kao da su zastrti nekim koprenama da bi nam dočarali pomične slike svijeta iza tih ograda.

To su uokvirene žive slike, obješene duž ulica u čovječjoj visini, a ispred džamija i groblja, uvijek nove, nikada stalne i svaki put druge.

Kakva je to umjetnost koja umije dočarati od tih nekoliko elemenata pozadi ograda toliko i dovesti ih čovjeku direktno na oko?

Što je tu sve prikazano od tog malenog groblja, koje je svega možda nekoliko kvadratnih metara veliko!

**Zamreženi prozori, žive
slike obješene duž ulica,
uvijek nove**

**Žene u kupovini (dječji
crtež iz škole Z. Di-
deka)**

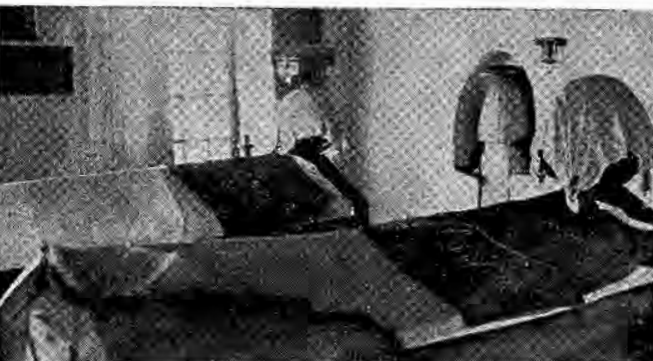
To su iluzije, vješto izabrane i prikazane kroz taj niski duguljasti otvor čovječjeg mjerila!

— **Komorice za prekid utiska:** Koliko je ta umjetnost priređivanja svjesna — najbolje se možemo uvjeriti ako napuštamo ulicu i ulazimo u taj svijet iza ograda. Skoro redovno nastupa na tom prelazu neki pret-prostor (ispred Bašçaršijske džamije, Medrese i kafane Aeroplana) sveden na čovječji minimum, gdje možemo izbrisati utisak iz ulice, sabrati se i pripremiti, pa onda opet svježe pristupiti novoj slici na dvorištu: šadrvan u horizontu, pa turbeta i arkade predvorja pozadi i kupolice iznad svega, i kupola, i munara, i jablan!

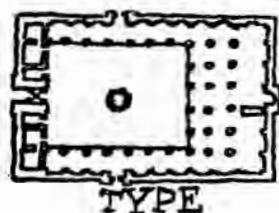
Kakva je to briga oko tog priređivanja i kako odlično mjesto zauzima u tom aranžmanu čovjek!

— **Turbeta (grobnice):** Ali treba govoriti konkretnije, i najbolje je ako pristupimo odmah donjoj granici.

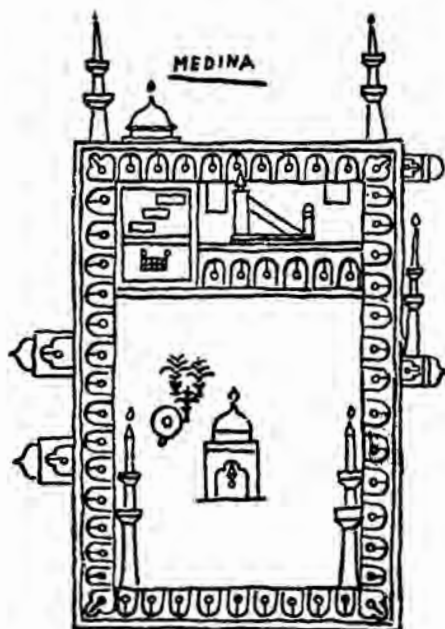
Musliman živi u prostorijski čučajući, tj. 45 cm ispod evropskog nivoa. Ovaj čovjek je vezan za pod kao zapadnjak za visinu radnog stola — nešto se možda u tome u zadnje vrijeme i izmijenilo s modernim kaučima, koji su zapravo orijentalnog izvora. A situacija ostaje još i dalje ista u džamiji, pa i u crkvi. Stav čovjeka u prostorijski utječe i na njezino oblikovanje, tj. i na određivanje njezine visine: Strop muslimanske prostorije biće, dakle, niži od evropske, tj. bliži horizontu, a time prelazi on i više u našu svijest. Visina evropske prostorije je uvijek prilično velika, pa prema tome, tako rekući, neutralna.

**Ponutrica starog Tur-
beta — lekcija o relativ-
nosti visine**

Arapske džamije su bazilikalnog tipa; sarajevske zauzimaju mjesto između bizantijske centralne zgrade i srednjovjekovne srpske zadužbine.

Kad zapadnoevropski čovjek pristupa turbetu, ne snalazi se odmah. Sve je tu nešto nisko! Vrlo polako razabire taj »čovjek od radnog stola« smisao toga što se ovdje dešava.

Niska vrata, taman toliko visoka, da može unići čovjek sagnutom glavom u prostoriju. Prozori su tako rekavši bez parapeta i sve ostalo nisko — svedeno na horizont, koji treba tu tek tražiti — na visinu čovjeka koji čuči kad se tu moli i s obzirom na čovjeka ispod tog sarkofaga. Iznad svega — kupola. Kupola je element koji se diže s jedne strane iznad ruke, pa da se s druge strane opet vrati ruci.

Sva ta prostorna drama, koja se tu odigrava ispod našeg horizonta, ostavlja nam jednu novu lekciju o relativnosti visine, o primjeni treće dimenzije u kompoziciji — pa otuda samo korak dalje, do novih mogućnosti: plastičnog oblikovanja prostorijske.

— **Džamije:** Kupolaste džamije, kakvih nalazimo svuda u Sarajevu, zapravo su rimskog, odnosno bizantijskog izvora. Na njima je još klasična monumentalnost. Arapi ovakvih svetišta nisu poznavali, njihove su džamije bazilikalnog tipa: arkadni hodnici (brodovi), pokriveni krovovima, slično shedu. Nas interesuje šta su od tog klasičnog uzora napravili Turci, odnosno kako su oni unijeli u arhitekturu čovječje mjerilo.

Srednjovjekovne srpske zadužbine također su bizantijskog izvora. Sve nam one izgledaju na slici velike, pa nas uvijek iznenađuju kad ih vidimo u prirodi: gotovo da nemaju prostora, dok je Aja Sofija sam prostor, i nikakva vanjština. Kuda se gubi, dakle, taj prostor rimske, odnosno bizantijske centralne zgrade?

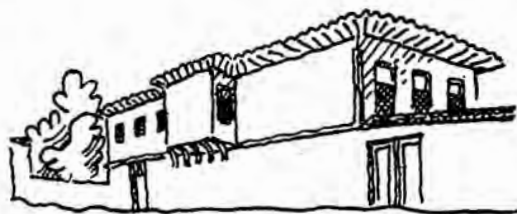
Begova džamija.

Turske džamije nisu velike. Ako ih usporedimo s katoličkim bazilikama, one su čak i malene zgrade, ali su velikog izgleda. Džamije zauzimaju, dakle, mjesto između bizantijske centralne zgrade i srednjovjekovne srpske zadužbine.

Pogledajmo, na pr., Ali-pašinu džamiju u Sarajevu! Htio bih znati koji čovjek bi umio prenijeti ovaj kubus u modernu, a da uspije pri tom zadržati njegovu monumentalnost, koja je u Ali-pašinoj džamiji uspostavljena s nekoliko oskudnih elemenata: arkada, kupola i munara! Džamija iznutra niti je malena niti velika, čist geometrijski prostor, kubus s prelazom u kalotu, možda malo prazan za evropsko shvaćanje, s nišom i ulazom u osovini i slobodno u prostor smještenom propovjedaonicom sprijeda i nekom ogradom 45 cm ispod evropskog standarda otraga, pa ipak, kakav izgled, usprkos sve strogosti i suzdržljivosti!

Pristupimo sada Begovoj džamiji! Glomaznog je izgleda kao da kraljuje nad čitavom čaršijom, ali, mi je takvu vidimo iz okoline, nadohvat ruke: iz uskih uličica, s krovovima odmah iznad glave, pa za stepen dalje iza njih, iz bazilikalnih osvjetljenja raznih bazara, magazina i hanova, pa dalje, za etažu više su kupolice; kupola, munara i jablani!

Majstorsko je ovo grupisanje masa od čovjeka do munare — redukcija svega na čovječje mjerilo i stvaranje jedne iluzije o veličini i

Gore: prostorni odnosi
vezani za čovjeka

Lijevo: Motiv iz čaršije
(dječji crtež iz škole Z.
Dideka)

monumentalnosti, koja se tako razlikuje od glomazne — egipatske, kao i od objektivne — klasične. Kako je ova monumentalnost različita, lako se uvjeriti, kad hoćemo, na pr., smjestiti sliku u kakvu renesansnu dvoranu. Sliku treba ukomponovati u organizam, uskladiti je, sliti je s dvoranom u jednu cjelinu, to jest u organizam. Polazište svega pri tom postupku je, dakle, dvorana, dok je polazište islamskih građevina čovjek; za nj su vezani svi ti odnosi.

Grci su svojim harmoničnim organizmima razbili po prvi put u historiji maloazijsku megalomaniju u arhitekturi i ostavili ljepotu arhitekture u malome — dok je ovdje jedna druga umjetnost, koja umije male stvari prikazati velikim, — a pošto polazi ona od čovjeka, tj. od subjekta, to ću je nazvati subjektivnom, za razliku od klasične — objektivne.

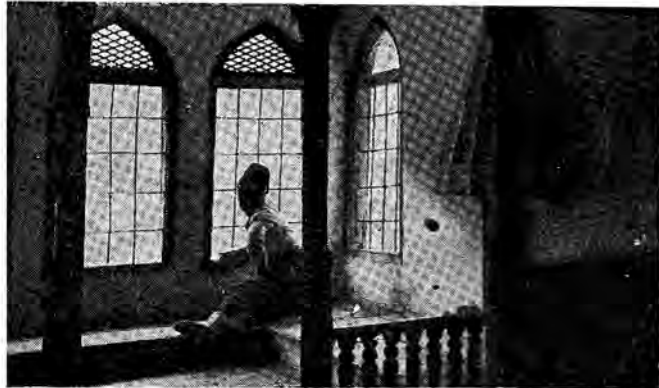
— **Munare:** Čovjek sa Zapada se nekako ne snalazi ispred sarajevske Sahat-kule, koja je, tako reći, bez volumena — u tome joj sličje još daleko značajniji visinski objekti islamske arhitekture, a to su munare.

Munara je kompozicija sastavljena od čistih geometrijskih tijela: prizme, valjka, okrugle galerije i završetka u obliku čunja: jedno okruglo stepenište, upravo toliko široko da se može popeti čovjek do vrata, koja su isto tako toliko velika da se može prolaziti kroz njih na galeriju (šeref), odakle mujezin navještava molitvu. Ova mala vrata žive kao oko u glavi te kompozicije čistih geometrijskih tijela. Vrata, ona dva zelena vijenca ispod galerije i krova i onih pet jabuka na alemu, kojim se munara završava prema nebu — to su jedini subjektivni elementi u toj kompoziciji. Na evropskog čovjeka, koji je opterećen barokom, djeluje munara direktno rasterećujući. Ali ima ljudi koji odbijaju ovu tvorbu, označujući je pustinjskom, — dok ja, međutim, ne mogu zamisliti ništa ljepše od tog preplitanja čistih arhitektonskih, skoro geometrijskih tvorevina s tom bujnom planinskom prirodom.

Postoje dvije arhitekture u pogledu njihovih visinskih tendencija: jedna je vertikalna i teži prema nebu, to je gotika; a druga je horizontalna i vezana je za čovjeka. Vertikalnu arhitekturu karakterišu stmi

Stepenovanje masa

Čist, jasan prostor, a
jedino pokušstvo je
sećija

krovovi i tornjevi, horizontalnu-kupole i plosnati krovovi; munare su pored tih kupola, gotovo kao tijela bez mase — zašiljeni tanki valjci bez volumena, to su samo cezure koje prekidaju i oživljavaju horizontalnu monotoniju, slične kontrapunktima u nekoj jednoličnoj melodiji!

O prolaznim stvarima

— **Aktuelna i prošla stanja:** Kabine Pullmanovih kola, prostorije aviona, brodova i tramvaja — sve su to tvorbe moderne civilizacije, koje su prve počele tražiti čovječje mjerilo u stvarima; — da se ne vežu za mrtve terete, one su tražile čovječji minimum!

Mislim na veličinu hodnika ispred kupea, na kuhinje i nužnike u restaurant-vagonima, na salone u avionima itd. itd.

Sve je to upravo toliko da se može čovjek ispružiti i prolaziti.

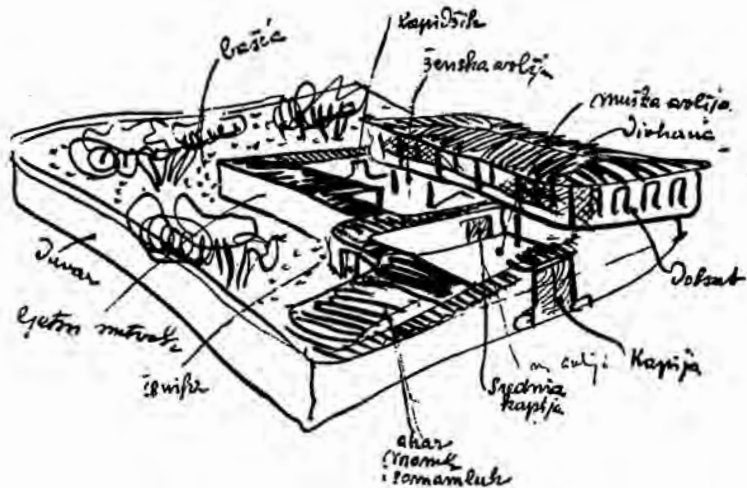
Najprije nailazimo na ove pojave u mašinskom svijetu, a tek nakon toga prelazi ovaj proces u modernu arhitekturu.

Nekada, u duhu renesanse, ljudi su tražili da bude prostorija 3 do 5 puta viša od čovjeka, a svoj zahtjev motivirali su time da bi čovjek mogao da »diše«. Pri tome, međutim, nisu mislili na čovjeka, već na njegovu naviku na renesanski prostor. Radi površine renesansne prostorije oni su tražili srazmjerno visoki prostor — ishodište, dakle, renesansnih prostorija je proporcija, a ne čovjek.

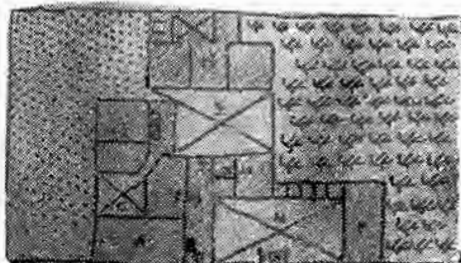
Danas određuju higijenski propisi čak i minimalnu visinu prostorije, a prelaze pri tome šutke njezinu površinu!

Šabanova kahva na
Bendbaši — sve je up-
ravo toliko da se čov-
jek može ispružiti i
prolaziti

Kako su drugačije muslimanske kuće:
 Prostorna kompozicija Đerzelezove kuće (J. N.)

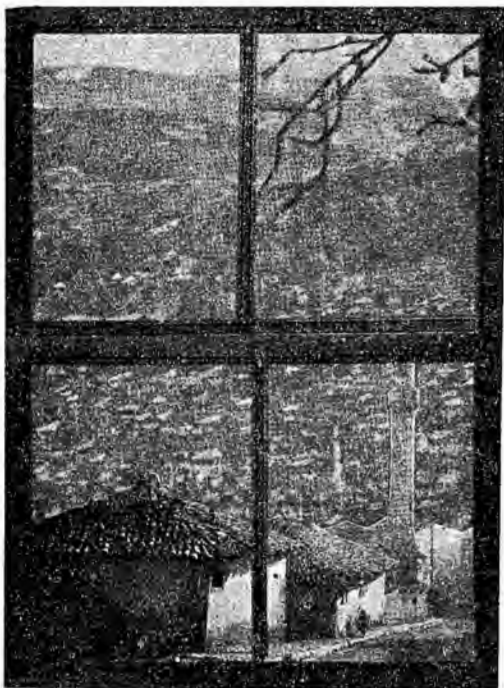
Tlocrtna dispozicija Svrzine kuće
 muški i ženski dio

- ZŽ — zimska ženska kuća
- Z — ženska avlija
- ZM — zimska muška kuća
- G — gospodarska avlija
- PŽ — prizemna ženska kuća
- PM — prizemna muška kuća
- A — ahara (staja)

Današnji naši propisi rasiplju se između Pullmana i renesanse — visinu naglašuju, a prelaze pri tome šutke suptilnija prostorna pitanja. Današnja prostorija je upravo toliko visoka koliko to traže propisi, a velika toliko da je možemo svu zatrpiti pokuštvom iz renesansnih palača. Prostora nema u tim prostorijama.

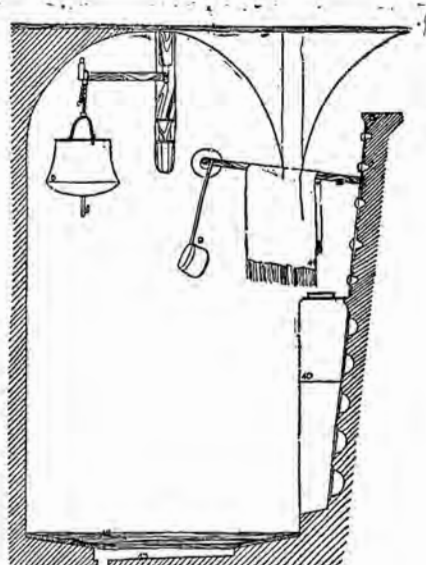
Ekonomija traži da štedimo na temeljima i zidamo kuću uvis, a pri tome zaboravljamo da je treba oblikovati — pa nam onda izgledaju ove kuće kao neki kokošinjci: niti su visoke niti leže, niti su malene niti velike — bez svakog su izraza, produkt od stotinu nekih obzira, bez sintetične, oblikovne snage!

Kako su drugačije bosanske muslimanske kuće! I koliko imaju one dodirnih tačaka sa modernom. Služe isključivo samo jednoj porodici, slobodno stoje usred vrtova. San moderne arhitekture — vrtni grad — u starom Sarajevu je već davno ostvaren!

Čitav grad, ispod nas...

Banjica u muslimanskoj kući

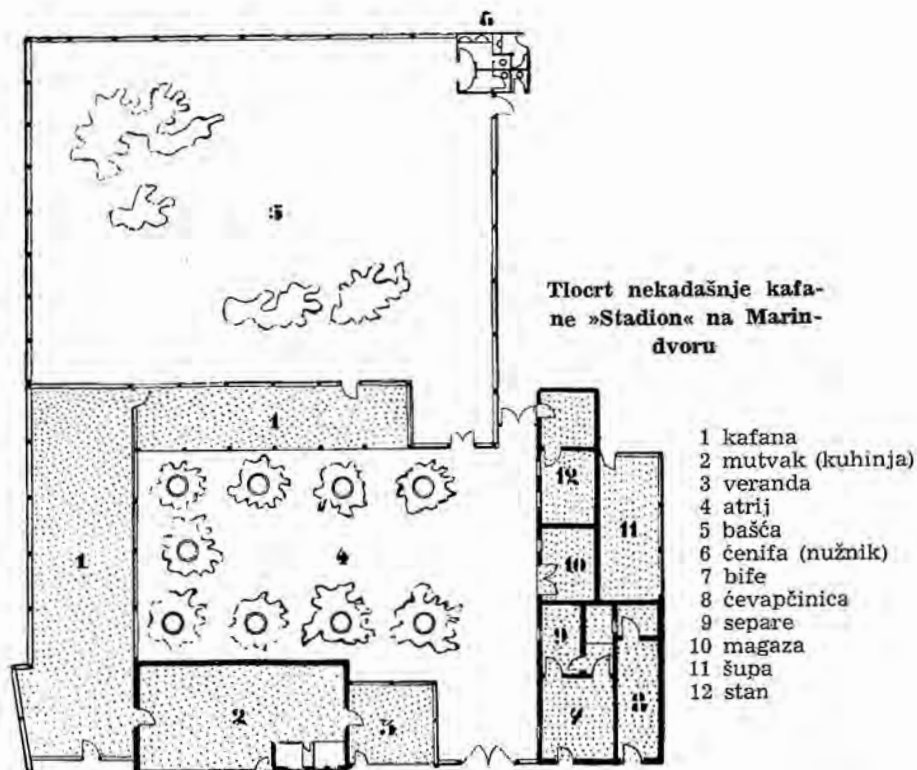
Pa i jedna i druga arhitektura polaze od čovjeka — samo što ga je bosanska već i našla u stvarima, dok ga moderna tek traži.

Visina muslimanske prostorije manja je od propisanog, aktuelnog minimuma: drveni joj je strop nadohvat ruke, a površina joj je samo za toliko veća koliko nam je uspjelo kod moderne ekonomije uštedjeti na visini.

Ali dok je moderna sva zatrpana renesansnim pokućstvom, pa, prema tome, prostora uopće nema, to je u muslimanske jedino pokućstvo nizak istup ispod prozora i sve naokolo; to je sećija, a ona je i divan, i krevet, i klupa, i sto, i sve zajedno. Ostaje, dakle, samo još ormar — a ormari su joj svi ugrađeni u zidove, i eto rezultata: čist, jasan, prostran prostor — usprkos visine ispod aktuelnog minimuma!²⁾

— A higijena? — Još i kakva higijena! Jer dok smo mi toliko zabrinuti oko ekonomije, da stanujemo čak i u zemlji — tu stanuje Musliman samo na spratu, a na zemlji su mu samo staje i podrumi.

²⁾ Skoro istovremeno u časopisu »Tehničar«, za oktobar-novembar 1940. g., Grabrijan objavljuje članak »Avantura pokućstva«, priređeno po Loosu i Le Corbusieru. Iako tamo nijednom riječju ne spominje muslimansku kuću, on tim člankom potvrđuje de facto pozitivne vrijednosti njenih starih enterijera i njihovu srodnost sa progresivnim shvatanjima.

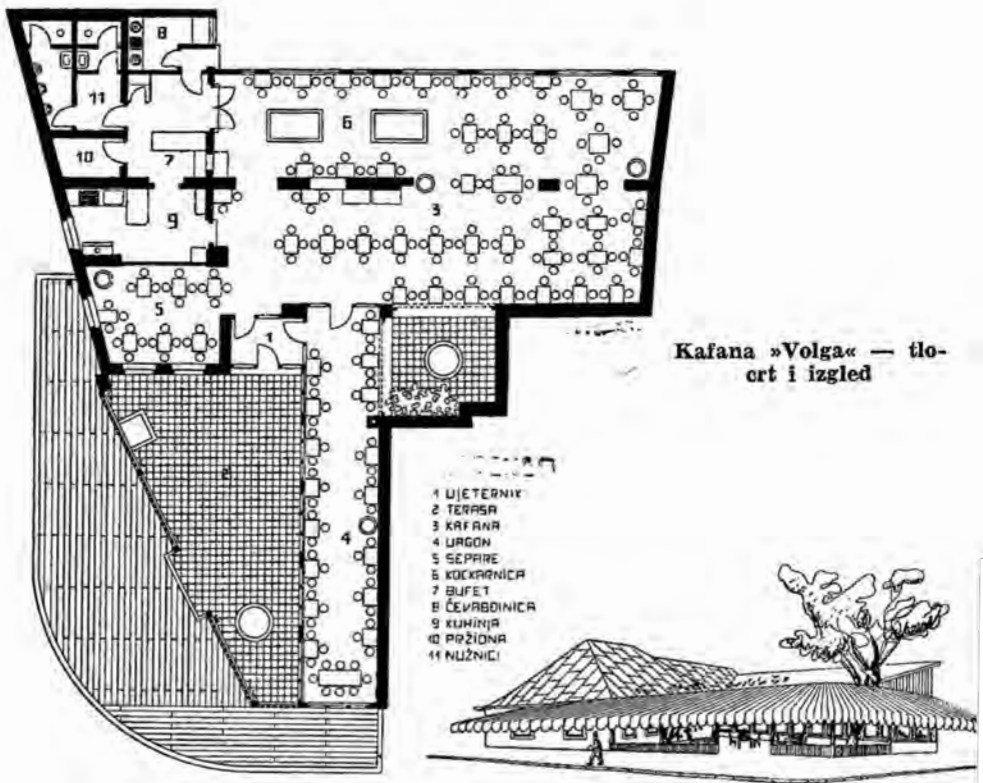
Muslimanska stambena prostorija nastupa između neba i zemlje, bar joj je jedan zid sav raspušten u prozore usred vrtova i na položajima u prirodi kakvu možemo samo zamisliti!

A pošto se razvija muslimanska kuća samo u širinu, to je ona niska, ležeća i pitoma; to je jedna sinteza od sto raznih momenata, usklađena u arhitekturu sa čovjekom u središtu svega!

Vjerovatno da je mjerilo ove kuće proizašlo iz životnih prilika i da ono ima svoje izvore u šatoru: Arapi, prvi nosioci ove kulture, bili su nomadi koji su morali svesti veličinu svog šatora na čovječji minimum, ako nisu htjeli da se ometaju u pokretanju. Od tog nomada je postao kasnije sjedilac, a od šatora-kuća, koja je u toj metamorfozi zadržala jednu konstantu, a to je čovječje mjerilo.

Muslimanske kuće su nam suviše zatvorene, a da bismo mogli na njima pasti svoje oči i stvarati neke zaključke. Do njih treba doći i indirektnim putem, tj. preko muslimanskih javnih zgrada: hanova i kafana.

— **Kahveodžak Morića hana:** Čovjek tu sjedi na sećiji, koja se proteže duž zidova. Pod je malo ispod horizonta i pokriven ćilimima, strop od drveta je malo iznad horizonta. Pokućstva nigdje, osim samo možda u ćošku sa strane ulaza, gdje je slobodno u prostor smještena mala kafanica. Između stropa i poda je čist prostor. Mala visina prostori-rije čini je još prostranijom, pa bijeli zidovi i prozori — sve nadohvat ruke.

Kafana »Volga« — flo-
ort i izgled

Jedan je zid sav raspušten u prozore,³⁾ sa sećije ispred njih treba čovjek samo da ispruži ruku, pa da otvori čekmu (pomični prozorčić) — i u produženju prostora mu je slika u svijet — živa slika ograničena okvirom čovječjeg mjerila i svedena čovjeku na horizont i u vidni čunj.

— **Kafanice:** dispozicija, materijal, konstrukcija, prostor, položaj u prirodi! U baščama, na vodi, na brdu i u vazduhu, i kako je sve to u odnosu s čovjekom! Sve se to razlikuje od evropskih kafana.

Dispozicija: aglomeracija najčešće drvenih zgrada oko kakve stare jezgre od masivnog zida, ali raspoređena s neobičnim osjećajem za prostor i prirodu, za pogled. Sve je to onda izvana povezano skupa nekom ogradom, prekrićem od plahte (kafana »Volga«) ili trijemom nadohvat ruke.

Trijem ispred kafane Stadion⁴⁾ uopće zaslužuje malo više pažnje! Visok je upravo toliko da dominira u njemu čovjek, širok kao hodnici u Pullmanovim vagonima — ali ipak, koliko složniji u cijelosti: ispred njega je, naime, stajalište tramvaja, a kakva je disonanca kad posmat-

³⁾ Uporedi članak »Za horizontalni, a protiv vertikalnog prozora«, priređen po Le Corbusieru, objavljen u »Tehničaru«, januara 1940. g.

⁴⁾ Kafana Stadion nalazila se približno na mjestu gdje se danas Bulevar Borisa Kidriča odvaja od Ulice vojvode Putnika. Pored ove, sljedeće kafane privlačile su naročito Grabrijanovu pažnju: Vrbanja, Volga, Šadrvan, Šabanova kahva na Bendbaši i Aeroplan. Sve su porušene, i osim kafane na Jekovcu, o kojoj također govori u ovom članku nijedna od njih nije nadživjela Grabrijana.

ramo jednu tvorbu s drugom! Koliko su divlji ovi visoki pokretni sanduci pored tog pitomog trijema!

Konstrukcija zgrade je najčešće od nekoliko drvenih stubaca, najmanjeg profila (kafana »Šadrvan«, »Vrbanja«) i odmah iznad njih krov od ljepenke ili lima, koji se uvija poput šatorskog krila.

Prostorije same ne prelaze nigdje visinu preko 2,50 m plafon je obložen drvetom, i čovjek samo da ispruži ruku, pa je do plafona. A drvo je loš vodič topline, i kao takvo toplo i blisko čovječijem tijelu, pa prema tome i prostorija topla, domaća, intimna.

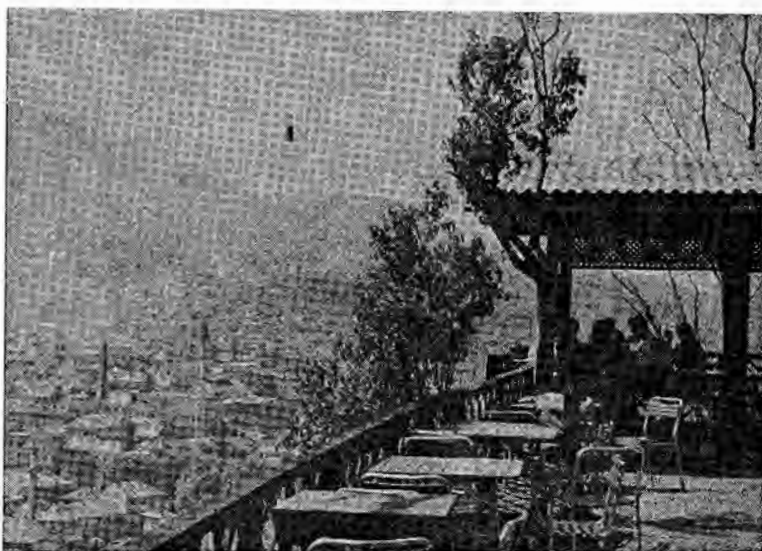
Gusti redovi stolova i stolica umanjuju visinu prostorije još i za daljnjih 78 cm, i na taj način su srazmjerno malene prostorije postale širokog i prostranog izgleda.

A i sami su stolovi jedinstvenih izmjera između Pullmanovih preklopnih ploča i renesansnih radnih stolova — veličine i oblika kakvog u Evropi nema, i koji umiju čisto približiti čovjeka čovjeku.

Drugog pokućstva nema — osim možda u masivnom dijelu zgrade ili u nekom ćošku ili usred same prostorije: mala kuhinja, s ekspozicijom šoljica, fildžana i džezvi, neobično malenih, koje se sjaje kao da su sve od zlata.

Čovjeku sa Zapada koji je naučio na dimenzije radnog stola i na šoljice od 1/4 l, s početka je sve to nešto neznatno, maleno, ali ga je skoro stid njegova starog inventara, kad se jednom navikao na sve to.

I ostalo sve; samo čist, mnogolik prostor, koji je samo prividno zatvoren svuda naokolo staklenom pregradom tako da može prodirati pogled iz tog prostora i kroz tkivo pritaka u bašču i na ulicu (kafana Stadion): deset i sto različitih pogleda — treba samo obrtati glavu u tom malom, prostranom prostoru (kafana »Volga«) — i često uopće teško utvrditi granicu između prostora i prirode (Stadion). Ljeti se, naime, ove staklene pregrade uklone, pa se prostorija proširi u prirodu i priroda uvlači u prostorije. I sva se ova prostorna drama dešava (u okviru čovječjeg mje-

Kafana »Jekovac« —
današnje stanje

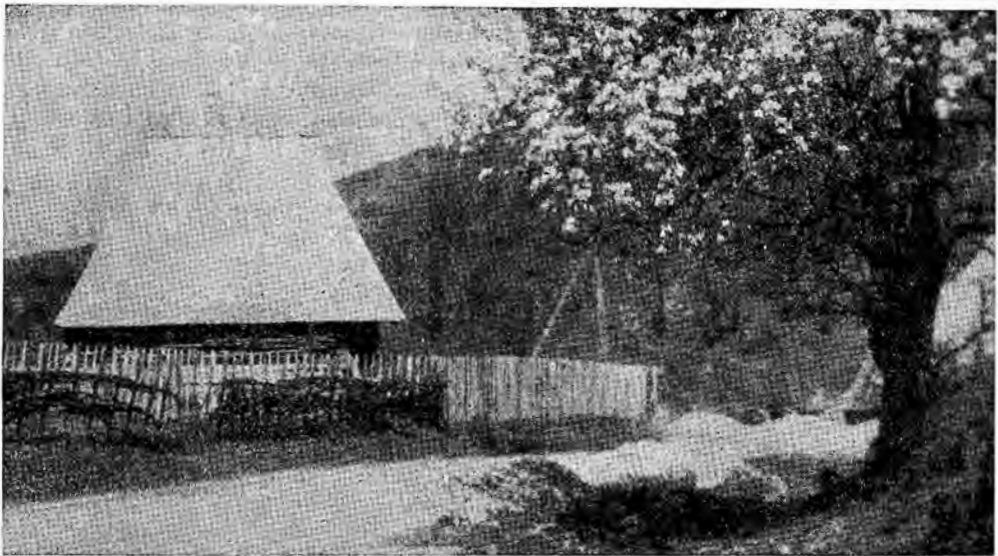
mila), između stola i stropa, nadohvat ruke i u horizontu i vidnom čunju čovjeka, koji tu »merači« — pa je na taj način čak i ulica, i bašča, i priroda poprimila čovječije mjerilo.

Ove su prostorije kao arkade Alhambre, koje ožive tek s čovjekom. Fotografije nam ih najčešće prikazuju bez čovjeka, pa je onda utoliko veće naše iznenađenje, ako ih vidimo jednom i uaturi. Odakle ova diferencija između slike i stvarnosti? Grčki hram, pa i Crkvu Sv. Petra u Rimu, lako je zamišljati bez čovjeka — a nikako ove tvorbe, čije je središte i ishodište čovjek!

Spomenute kafane su zadnji primjeri, jer ovakvih više neće biti kad ove propadnu. Moderni propisi traže ove vrste lokala 4 m visoke (radi higijene), s masivnim stropovima (radi požara) i s obimnim zidovima 38 cm debljine (radi mraza) — a time smo ih lišili svega što u njih privlači!

I dok mi je još razumljivo kako je moguće približiti čovjeka i ulicu i dvorište — to mi je prosto neshvatljivo kako je moguće, na pr., u kafani na Jekovcu ili iznad tvrđave približiti čovjeku svu prirodu, jedan čitav grad ispod nas, i kako je moguće pobuditi taj osjećaj, kao da mi je sve pri ruci i da mi je treba samo ispružiti, pa da se mogu kao dijete igrati i premještati ove kućice po obližnjim brdima?

Možda leži to u velikoj vještini plasiranja, a vjerovatno i u samim kućicama, koje su sve tako srodnog mi mjerila i čine sve skupa tako homogenu cjelinu, da su otpale sve distance između njih i nas.

Seoska kuća s visokim krovom od šindre